

अंशुवर्माको राजधानी नगर : हंसगृहद्रङ्ग

—भरतमणि जंगम

नेपालको प्राचीन इतिहासका बारेमा अनुसन्धान र विश्लेषण कार्यहरू अघि बढिरहेको भएपनि कतिपय महत्त्वपूर्ण विषयहरू भने अझै प्रष्ट हुन सकेका छैनन् । जसमध्ये कैलाशकुट भवन कहाँ थियो र कस्तो थियो भन्ने पनि एक हो । त्यसैले यस तर्फ खोजी हुनु आवश्यक सम्झी इतिहासका अन्वेषक र अनुसन्धान कर्ताको ध्यान पुगोस् भन्ने उद्देश्यका साथ यो लेखलाई अगाडि बढाएको छु ।

चाँगुनारायणमा रहेको मानदेव प्रथमको अभिलेख लिच्छविकालको इतिहास अध्ययनका लागि महत्त्वपूर्ण आधार हुन आएको छ । त्यसपछिका शिवदेव + अंशुवर्मा र नरेन्द्रदेवका अभिलेखहरूले लिच्छविकालका घटनाहरूलाई विश्लेषण र व्याख्या गरी प्रकाश पार्न अझ मद्दत पुऱ्याएका छन् ।

लिच्छविकालमा कैलाशकुट भवन नामक एक सुन्दर राजप्रासाद थियो भन्नेमा कुनै सन्देह छैन । चिनियाँ यात्रीले त्यस राजदरबारका बारेमा चर्चा गरेका छन् । त्यति मात्र होइन अंशुवर्मा र नरेन्द्रदेवका शिलालेखमा सर्वप्रथम कैलाशकुट भवनको उल्लेख गर्ने गरिएबाट पनि भवनको महत्त्वका बारेमा अनुमान गर्न सकिन्छ । तर त्यस्तो भवन रहेको राजधानी नगरको नाम के थियो र कहाँ थियो ? भन्ने

जस्ता महत्त्वपूर्ण विषय अन्धकारमै रहनु ठीक होइन भन्ने सम्भेर लिच्छविकालका अभिलेखहरूको अध्ययन, अनुसन्धान र विश्लेषण गरी कैलाशकुट भवन र सो भवन रहेको नगरको बारेमा चर्चा गर्ने प्रयास यहाँ गरिएको छ ।

लिच्छविकालीन इतिहासका विविध पक्षमा प्रकाश पार्ने धेरै अभिलेखमध्ये अनन्तलिङ्गेश्वरको नरेन्द्रदेवको अभिलेख पनि एक हो । यो अभिलेख केही खण्डित अवस्थामा रहेको हुँदा अभिलेखको पूर्ण पाठ पढ्न सकिँदैन तापनि जति प्राप्त छ त्यसलाई विचार गरेर व्याख्यानमान गर्नुपर्ने हुन्छ । अनन्तलिङ्गेश्वरको अभिलेखबारे विभिन्न विद्वान्हरूको व्याख्याका आधारमा निम्न दुई जिज्ञासा उब्जिएका छन् ।

१. 'हंसगृहद्रङ्ग' नामक नगर कहाँ थियो ?
२. 'लोकपाल स्वामी' शैव देवता थिए वा वैष्णव देवता थिए ?

यसका लागि वरिष्ठ इतिहासविद् धनवज्र बज्राचार्यद्वारा लिखित "लिच्छविकालीन अभिलेख"को पृष्ठ ४८५ देखि ४८९ सम्म विस्तृत व्याख्या गरिएको छ । जसमा उल्लेखित मुख्य मुख्य बुँदा तल दिएको छु ।

"भक्तपुर सूर्य विनायकदेखि दक्षिण पट्टि पाटन लुभु शहरदेखि पूर्व उत्तर पट्टि रहेको डाँडोमा अनन्तलिङ्गेश्वरको

मन्दिर छ ।” (बज्राचार्यः २०३०, पृ. ४८५) “अनन्तलिङ्गेश्वर भेकमा लिच्छविकालमा ‘हंसगृह’ नामक प्रसिद्ध बस्ती थियो । व्यापारको केन्द्रको रूपमा यो बस्ती विकसित भएको हुँदा ‘द्रङ्ग’ कहलाएको थियो । ब्राम्हण लगायत चाण्डालसम्मका विभिन्न जातका मानिसहरूको बसोबास थियो ।” (बज्राचार्यः २०३०, पृष्ठ ४८८) यहाँ बराहयात्रा आदि यात्रा हुन्थे; ‘गो युद्ध’ उत्सव हुन्थ्यो भन्ने थाहा पाइन्छ । लिच्छविकालमा विकसित बस्ती हंसगृहद्रङ्ग कारणवश पछि उजाड भयो ।

“हंसगृहद्रङ्गभित्र लोकपाल स्वामीको मन्दिर थियो । नेपालका प्रसिद्ध देवतामा यी लोकपाल स्वामी पनि पर्दथे । यहाँको धार्मिक विधानको रेखदेखको लागि एकजना कुलपति नै नियुक्त हुन्थे । देव मन्दिरमा सफाई आरतीको बेला नृत्य आदिको लागि दशौँ देवदास, बीसौँ देवदासीहरू रहेका हुन्थे । त्यस ताका वैष्णव देवताहरूलाई ‘स्वामी’ भन्ने चलन थियो । अंशुवर्माको हाँडिगाउँको अभिलेखमा चाँगुनारायणलाई ‘दोलाशिखर स्वामी’ भनिएको छ । केवलपुरको अभिलेखमा इचंगुनारायण लाई “नारायण स्वामी” भनिएको छ । साँखुदुर्गाहिटिको अभिलेखमा “वामन स्वामी”को उल्लेख छ । यस आधारमा विचार गर्दा यहाँ उल्लेखित ‘लोकपाल स्वामी’ वैष्णव देवता हुन् भन्ने निश्चित हुन्छ । (बज्राचार्यः २०३०, पृ. ४८९) ।

इतिहासविद् धनवज्र बज्राचार्यले हंसगृहद्रङ्ग भक्तपुरको दक्षिण तर्फ रहेको र त्यहाँ भएको लोकपाल स्वामी वैष्णव देवता हुन् भन्ने कुरा प्रमाणित गर्न अधि सारेका आधारहरू मध्ये ‘दोलाशिखर स्वामी’ ले उत्पन्न गराएको अर्को जिज्ञासाका बारेमा समेत सविस्तार चर्चा गरिन्छ ।

१. **हंसगृहद्रङ्ग**- धनवज्र बज्राचार्यले उल्लेख गरे जस्तै हंसगृह द्रङ्ग नामक प्रसिद्ध बस्ती अनन्तलिङ्गेश्वरको छेउछाउमा थियो भन्ने तर्फ विचार गर्दा त्यस क्षेत्रको स्थलगत निरीक्षण गर्दा मन्दिरको छेउछाउमा उक्तः अभिलेखमा उल्लेख भए अनुसारको विकसित नगर त्यहाँ भएको भन्ने अनुमानसम्म पनि गर्ने अवस्था देखिँदैन । नजिक भएका बस्तीहरू जस्तै

गुण्डु, गामचा, चोरपुर र लुभु शहरलाई विचार गर्न पनि मिल्दैन । किनभने यी बस्तीहरू मध्ये केही लिच्छविकालमा पनि अस्तित्वमा रहेका देखिन्छन् । वराहयात्रा र गोयुद्ध सञ्चालन हुने तथा द्रङ्गको उपाधि ग्रहण गरी सकेको विकसित शहरको अवशेष पनि त्यस भेगमा नभएकोले हंसगृहद्रङ्ग र अन्यत्रै कतै रहेको अनुमान गर्न सकिन्छ । साथै उक्त अनन्तलिङ्गेश्वरको अभिलेखमा पनि हंसगृह नामक विकसित शहर त्यस क्षेत्रमा भएको व्यहोरा उल्लेख छैन ।

अनन्तलिङ्गेश्वरको नरन्द्रदेवको अभिलेखको मूलपाठ अध्ययन गर्दा निम्न कुराहरू देखिन्छन्ः

१. यो अभिलेखको शिरोभागमा साँढेको चित्र अङ्कित छ ।
२. शुरुका नौ पक्तिमा राजा नरेन्द्रदेवको प्रशस्ती र शिलालेख राख्नु पर्ने कारण उल्लेख भएका छन् ।
३. दसौँ र एघारौँ पक्तिमा लोकपालस्वामीको प्रतिष्ठा र कुलपतिको कार्य सम्बन्धी कुराहरू छन् ।
४. बारौँदेखि सत्तिसौँ पक्तिसम्म अक्षरहरू धेरै नै खण्डित भए तापनि खर्च सम्बन्धी विवरण उल्लेख गरिएको स्पष्ट अनुमान गर्न सकिन्छ ।
५. अन्तिमका चार पक्तिमा पछिका शासक र अधिकारीलाई कर्तव्यबोध गराइएका छन् । यी माथिका कुराहरूलाई एक एक गरी विचार गरौँ ।
१. अभिलेखको शिरोभागमा साँढे अङ्कित भएको हुँदा अभिलेख निर्माणकर्ता शैवमतका अनुयायी भएका र अभिलेखमा उल्लेखित ‘लोकपाल स्वामी’ धनवज्रजीले अनुमान गरे जस्तो वैष्णव देवता नभएर शैव देवता नै हुन् भन्ने बुझिन्छ ।
२. शुरुका नौ पक्तिमा उल्लेख भए अनुसार कर्ता नरेन्द्रदेव शैवमतका नै हुन् भन्ने स्पष्ट छ । छैटौँ पक्तिमा ‘हंसगृहद्रङ्गस्य’ को पछाडिको अक्षर र सातौँ पक्तिको शुरुको अक्षर टुटेको छ । यो सातौँ पक्तिको टुटेको प्रथम अक्षर ‘ली’ अनुमान गर्दा “कोलीग्राम”

बुभन सकिन्छ । यसरी अनुमान गर्दा -हंसगृहद्रङ्गको र त्यसभन्दा पश्चिम तर्फको कोलीग्राम समेतका गाउँहरूमा भन्ने अर्थ हुन आउँछ । यसबाट शिलालेखमा उल्लेख भएको हंसगृहद्रङ्ग अनन्तलिङ्गेश्वरको छेउछाउमा नभएर अन्यत्रै कतै भएको संकेत मिल्छ । हंसगृहद्रङ्ग लगायत विभिन्न स्थानमा स्थापित देवालयहरू र पूर्व निश्चित भएका व्यवस्थाहरू अधिका (बीचका) राजाहरूको विभ्रमताको कारणले नष्ट हुन थाल्यो, ती पूर्व व्यवस्थित तथा निश्चित कार्यहरू पुनर्जीवित गराउन यस्ता शिलालेख राख्ने गरिएको बुझिन्छ । साथै शिलालेखको अध्ययनबाट पनि 'हंसगृहद्रङ्ग' नामक विकसित शहर अनन्तलिङ्गेश्वरको छेउछाउमा नभएर अन्यत्रै भएको देखिन्छ ।

३. लोकपाल स्वामी पहिलेदेखि नै स्थापित भएको व्यहोरा अभिलेखमा उल्लेख छ । अभिलेख, अनन्तलिङ्गेश्वर महादेव मन्दिर कै परिसरमा अवस्थित भएको हुँदा लिच्छविकालमा लोकपाल स्वामी नामले चिनिने हालका अनन्तलिङ्गेश्वर महादेव नै हुन् भन्ने निश्चय गर्न सकिन्छ ।
४. अभिलेखमा खर्चको बाँडफाँड गर्दा कुलपतिको जिम्मामा कार्तिक एकादशीका दिन बाटो मर्मत गर्ने कामको जिम्मा लगाइएको देखिन्छ । यसबाट अनुमान गर्न सकिन्छ कि लोकपाल स्वामीको मन्दिर विकट डाँडोमा अवस्थित थियो । हाल पनि अनन्तलिङ्गेश्वर महादेवको मन्दिर डाँडोमा रहेको छ । हंसगृह, कोलीग्राम, युपग्राम र लुप्रिङ्गग्राम आदि बस्तीहरूबाट लोकपाल स्वामीको दर्शन गर्न आउने यात्रुहरूलाई सुविधा पुगोस् भन्ने उद्देश्य राखेर बाटो मर्मत गर्ने कार्य हुने गरेको कुरा प्रष्ट हुन्छ । अभिलेखमा कुलपतिले गर्ने खर्च निश्चित हुनुको साथै ब्राह्मण लगायत चाण्डालसम्मलाई घृताशनसमितादि भोजनको कुरा पनि उल्लेखित छ । हालसम्म पनि यो प्रचलनले निरन्तरता

पाइरहेको कुरा भक्तपुर जंगम मठबाट भाद्र पूर्णिमाको दिन दूध, घ्यू र चामलको खीर बनाएर भोजन गराउने चलनबाट थाहा हुन्छ । साथै अभिलेखमा गौयुद्धपताका लाने र बराह यात्रामा भाग लिने पनि उल्लेख छ ।

थानकोटको भीमार्जुनदेव र विष्णुगुप्तको अभिलेखमा गौयुद्धको खर्चको लागि जग्गा छुट्याइएको व्यहोरा उल्लेख भएको छ तर गौयुद्ध भने थानकोटमा नभई दक्षिण कोलीग्राममा हुने भन्ने उल्लेख भएबाट उक्त अनन्तलिङ्गेश्वरको अभिलेखमा उल्लेखित "गौयुद्ध-पताका फहराउने" काम पनि त्यहाँ नभएर अन्यत्रै हुने रहेछ भन्ने अनुमान गर्न सकिन्छ ।

५. उक्त अभिलेखको अन्तिमको चार पंक्तिमा भविष्यका अधिकारीलाई कर्तव्यबोध गराइएको हुँदा यो अभिलेख व्यवस्थित नीति नियमलाई निरन्तरता दिने क्रममा स्थापित भएको देखिन्छ ।

अनन्तलिङ्गेश्वरको यस अभिलेखको व्याख्याको क्रममा इतिहासविद् धनवज्र बज्राचार्यले चाँगुनारायणलाई "दोलाशिखर स्वामी" भनी किटान साथ भन्नु भएको तर्फ एक पटक विचार नगरी नहुने भएको छ । श्री धनवज्रजीले भन्नु भएको छ - "नेपालका वैष्णव सम्प्रदायका देवतामा चाँगुनारायणको प्रमुख स्थान रहेको छ । अंशुवर्माको हाँडिगाउँको अभिलेखमा नेपालका प्रसिद्ध देवताले पाउने भाग नियत गर्दा विशिष्ट देवतामध्ये सबभन्दा पहिले पशुपतिको र अनि दोलाशिखर स्वामी = चाँगुनारायणको उल्लेख आएको छ" (बज्राचार्य: २०३०, पृ. १८) । यस प्रसङ्गमा 'दोलाद्रि' बारे केही चर्चा गर्नु परेको छ । दोला शब्दको अर्थ 'पिड' भन्ने हो । नेवारी भाषामा यस ठाउँलाई 'चँगु' नै भनिएको छ । 'चँगु' शब्दको अर्थ पिड जस्तो डाँडो भन्ने हो । यसबाट 'दोलाद्रिको अनुवाद' 'चँगु' हो भन्ने देखिन्छ ।" (बज्राचार्य: २०३०, पृ. १९)

अब, “दोलाशिखर स्वामी” भनिएका देवता चाँगुनारायणनै हुन् वा होइनन् भन्ने तर्फ लाग्नु भन्दा पहिले लिच्छविकालका अहिलेसम्म प्राप्त अभिलेखमा ‘दोलाशिखर स्वामी’ को कति ठाउँमा, के सन्दर्भमा र के भनेर उल्लेख भएका छन् त्यस तर्फ हेरौं ।

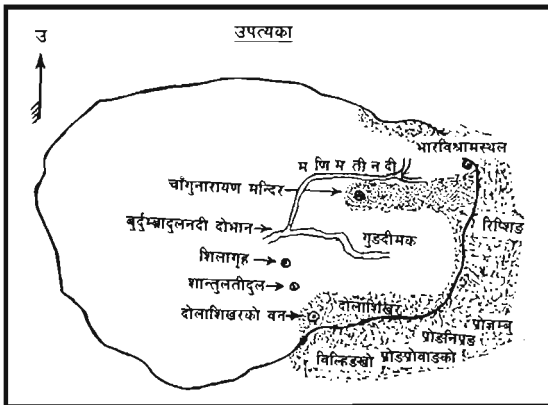
१. चाँगुनारायणमा रहेको मानदेव प्रथमको अभिलेखको पहिलो पंक्तिमा “सम्बत ३८६ जेष्ठमासे शुक्लपक्षे प्रतिपादि १” र त्यसैको छैटौं पंक्तिमा –“लाद्रौ निवसञ्जयत्यनि वैरभ्यच्चर्यमानो हरिः” भनिएको छ (बज्राचार्यः २०३०, पृ. १०) । यहाँ उल्लेखित लाद्रौले केवल वन वा थुम्को भन्नेसम्म जनाउँछ । वास्तवमा चाँगुनारायण अर्थात् गरुड नारायण उपत्यकाको पूर्वतर्फ एउटा थुम्कोमा अवस्थित छन् । यसलाई शिखर भन्न मिल्छ कि मिल्दैन भनी पूर्व नगरकोटको डाँडो, दक्षिण अनन्तलिङ्गेश्वरको कैलाश शिखर र उत्तर बज्रजोगीनी (गुविहार) बाट चाँगुनारायण रहेको थुम्कोलाई हेर्दा कुनै पनि हालतमा ‘शिखर’ को संज्ञा दिन मिल्दैन । साथै पूर्व तर्फ नगरकोटको डाँडोबाट नाकको डाँडी जस्तो हुँदै पश्चिम तर्फ सुतेको डाँडो पिङ्ग जस्तो पनि देखिदैन ।
२. वनेपाको शिवदेव र अंशुवर्माको अभिलेखको नवौं पंक्तिमा “शिखर स्वामीनः” भन्ने उल्लेख भएकोलाई ‘दोलाशिखर स्वामी’ अनुमान गरिएको छ । तर चाँगुनारायणको वा चाँगुनारायण बुझाउने व्यहोरा अभिलेखमा उल्लेख भएको देखिदैन । त्यसैले यो अभिलेखमा उल्लेखित ‘शिखर स्वामी’ अन्य कुनै स्वामी हुन् वा दोलाशिखर स्वामी नै हुन् भनी किटान गर्न सकिने अवस्था छैन ।
३. हाँडिगाउँको अंशुवर्माको अभिलेखको सातौं पंक्तिमा – “पशुपतेः पु ६ प २, दोलाशिखर स्वामीनः पु ६ प २” भनी खर्च छुट्याइएको छ (बज्राचार्यः २०३०, पृ. ३२०) । यस अभिलेखमा ‘दोलाशिखर’ भन्ने चाँगुको डाँडो हो र त्यहाँ अवस्थित स्वामी नै नारायण हुन् भनी कतै भनिएको छैन ।

- (क) हाँडिगाउँको अभिलेखमा दोलाशिखर स्वामीलाई पशुपतिनाथ बराबर मर्यादा प्रदान गरेको कारण कै आधारमा दोलाशिखर स्वामी चाँगुनारायण हुन् भनी गरिएको अनुमानलाई अन्य कुनै तथ्यले प्रमाणित गरेको छैन ।
- (ख) काठमाडौं उपत्यकाका प्रसिद्ध चार नारायणहरू मध्ये चाँगुनारायण एक हुन् । लिच्छविकालका राजा हरिदत्तले स्थापना गरेको भनिएका यी चार नारायणहरूमा (१) चाँगु नारायण (२) इचंगु नारायण (३) सशंखु नारायण (४) विशंखु नारायण । यी सबै नारायणको नाउँको अन्तिम अक्षरको स्वर एउटै छ । यी चार नारायणमध्ये चाँगु, इचंगु र विशंखुको नाउँ परिवर्तन नभए पनि सशंखु नारायणको नाउँ परिवर्तन भएको देखिन्छ । हाल सशंखु नारायणलाई शिखा नारायण, शिखर नारायण र शेष नारायण आदि भन्ने गरिन्छ । यस प्रकार यी चार नारायणको नामको दृष्टिले हेर्दा पनि चाँगु नारायणको पूर्व नाउँ ‘दोलाशिखर स्वामी’ थियो भन्न मिल्दैन ।
- (ग) चाँगुलाई चम्पक नारायण भन्ने पनि चलन छ । चाँगु डाँडामा चाँपको जंगल भएको कारणले नै चम्पक नारायण र चाँगु नारायण भएको हुन सक्छ ।
४. चाँगु नारायणलाई दोलाशिखर स्वामी भन्न नमिल्ने बलियो प्रमाण चाँगुमा नै भएको शिवदेव र अंशुवर्माको अभिलेखले बताउँछ । यो अभिलेख चाँगु नारायण स्थानमा मन्दिरको सामुन्ने रहेको गरुडको पछाडि रहेको छ । अभिलेखमा गुड्दीमक ग्राममा बस्ने मुखिया लगायत गृहस्थीहरूलाई जिम्मा लगाइएको वन क्षेत्रको सीमा तोक्ने क्रममा शुरूवात नै दोलाशिखरको वनबाट भएको छ (बज्राचार्यः २०३०, पृ. २३४-३५) । अभिलेखमा

स्पष्ट भनिएको छ कि दोलाशिखर अभिलेख रहेको स्थानबाट दक्षिण पश्चिम दिशातर्फ पर्छ, अर्थात् चाँगुनारायण अथवा अभिलेख स्थापित स्थान दोलाशिखर होइन। हुन त अभिलेखमा गुडदीमक ग्रामलाई केन्द्र बनाई सीमा निर्धारण भएको छ। यदि दोलाशिखर चाँगुको डाँडो नै हो भने गुडदीमक नामक गाउँ हालको चाँगुको उत्तर साँखु तर्फको नजिकैको कुनै गाउँ हुनुपर्‍यो। अभिलेखमा तोकिएको वनदुर्गको सीमाक्षेत्रलाई विचार गर्दा गुडदीमक ग्राम साँखुको वरपर नभई हालको भक्तपुर शहर कै छेउछाउमा भएको अनुमान गर्न सकिन्छ।

उक्त अभिलेखको अठारौँ पंक्तिदेखि चौबीसौँ पंक्तिसम्म वनदुर्गको सीमा उल्लेख भएका छन्। दक्षिण पश्चिमबाट शुरू भई उत्तर र पूर्व लागेबाट घडीको चालमा सीमा निर्धारण गरिएको छ। दोलाशिखरको वन, उदल्मक सेतु, शातुन्तीदुल, शिलागृहको जग्गा र बुर्दुम्बादुल नदीको दोभान, उत्तर तर्फ माणीमति (मनहरा) को किनारै किनार हुँदै भारविश्रामणको स्थान त्यसभन्दा पूर्व खोल्चो त्यसपछि रिमिशङ्को सेतु, प्रोज्ञम्बु, प्रोडनीप्रड, प्रोडप्रोवाडको दोभान। त्यताबाट पहाडको फेदी हुँदै विल्हडखो सोतो र बाटो हुँदै दक्षिण तर्फ पानीको भरना र बाटोको ढुङ्गा हुँदै डाँडाको फेदीसम्म सीमा निश्चय भएको छ। यस अभिलेखमा उल्लेखित विवरणका आधारमा तयार गरिएको नक्सा यस प्रकार हुन आउँदछ।

चाँगुनारायणमा प्राप्त अंशुवर्माको अभिलेख अनुसारको वनदुर्गको सीमा चित्र

माथिको नक्सानुसार यदि दोलाशिखर स्वामी चाँगुनारायण हुन् र अभिलेखमा उल्लेख भएको गुडदीमक ग्राम हालको साँखु नजिकैको कुनै गाउँलाई अनुमान गरी विचार गर्दा दोलाशिखर हालको भक्तपुर जिल्लाको दक्षिणी सीमा तिर कुनै ठाउँमा अनुमान गर्नु पर्ने हुन्छ। यो दोलाशिखरमाला पूर्व साँगा-भन्ज्याडबाट शुरू भई पश्चिम सिस्नेरी लामाटारसम्म फैलिएको छ। यो पर्वत मालाले उत्तर र दक्षिण दुवै तर्फ अनगिन्ती डोलहरू रचना गरेका छन्। त्यसैले पनि यो पर्वतमालालाई 'दोला' भनिएको हुन सक्छ। साथै यो पर्वतमाला चाँगु जस्तो सुतेको थुम्को नभई अग्लो डाँडो भएको कारणले पनि यसलाई 'शिखर' भनिएको हुन सक्छ।

दोलाशिखरमा हालसम्म पनि प्रमुख दुई शिवालय छन् ती हुन् (१) अनन्तलिङ्गेश्वर जसलाई लिच्छविकालमा 'लोकपाल स्वामी' भनिएको थियो, (२) डोलेश्वर महादेव, जसलाई लिच्छविकालीन दोलाशिखर स्वामी अनुमान गर्न सकिन्छ।

डोलेश्वर महादेव:

डोलेश्वर महादेव मन्दिर हाल भक्तपुर जिल्लाको सिपाडोल गा.वि.स. क्षेत्रभित्र पर्छ। मन्दिरको परिसर भित्र रहेकी विमलादेवीको नामबाट छेउमै बग्ने सानो नदी (खोल्चो) लाई "विमला तीर्थ" भन्ने पनि चलन छ। शिवालयमा अविरल पानी आउने ढङ्गधारा छ र पुराना पाटीहरू भत्किएका छन्। मन्दिरको प्रवेश द्वारलाई नै छेकिने गरी स्कूल भवन बनेको छ। जंगममठ भक्तपुर अन्तर्गतका वीरशैव मतावलम्बी जंगम नै पुजारी छन्। श्रेष्ठ: २०५६। मन्दिरको अवस्था रूग्ण छ। मुख्य चाडपर्वमा भक्तपुर नगरका दर्शनार्थीहरू पनि पुग्ने गर्छन्।

यो डोलेश्वर महादेवको ऐतिहासिक महत्त्वलाई मन्दिरकै आडमा रहेको राजा भूपतीन्द्र मल्लको ने.सं. ८२८ को अभिलेखले प्रमाणित गर्छ। अभिलेख अनुसार राजा भूपतीन्द्र मल्लले डोलेश्वर महादेवको मन्दिर जीर्णोद्धार गराएर सुनको कलश चढाएका थिए। शिलालेखमा राजा भूपतीन्द्र मल्लले 'श्री डोलेश्वर महादेवस्य स्तोत्र' भनेर

डोलेश्वर महादेवको प्रशास्ती लेखिएको छ । यसबाट यो मन्दिरको अस्तित्व लिच्छविकालदेखि नै निरन्तर रूपमा रही आएको स्पष्ट हुन्छ (जोशी: २०३०) ।

काल र परिस्थिति अनुसार कुनै समयमा कुनै मत र सम्प्रदाय लोकप्रिय हुन्छ भने कुनै समयमा त्यही उपेक्षित पनि हुन पुग्दछ । लिच्छविकालको शुरूमा वैष्णव मत बढी लोकप्रिय थियो भने पछि बौद्ध र शैवमतले वैष्णव सम्प्रदायलाई उछिनेको पाइन्छ । आज डोलेश्वर महादेव त्यति लोकप्रिय छैनन् तापनि लिच्छविकालका 'दोलाशिखर स्वामी' हुन सक्दैनन् भन्नु मिल्दैन ।

हंसगृहद्रङ्गः

आजसम्म पाइएका लिच्छवि अभिलेख मध्ये जम्मा दुई अभिलेखमा मात्र 'हंसगृह' को उल्लेख पाइयो । पहिलो अंशुवर्माको हाँडिगाउँको अभिलेख जसमा "हंसगृह देवस्य पु ३ प १" भनी हंसगृहका देवताहरूलाई खर्च तोकिएको छ । दोश्रो नरेन्द्रदेवको समयमा अनन्तलिङ्गेश्वरमा स्थापित अभिलेखमा 'हंसगृह' को वर्णन गरिएको छ । पहिलोमा "हंसगृह" मात्र लेखिएको छ भने दोश्रोमा "हंसगृहद्रङ्ग" उल्लेखित छ । यसबाट अंशुवर्माको समयदेखि नरेन्द्रदेवको समयसम्मको आधा शताब्दीको अन्तरालमा हंसगृहले शहरको रूपमा विकसित भएर 'द्रङ्ग' को दर्जा पाएको देखिन्छ ।

धनवज्र बज्राचार्य लगायत अन्य, कतिपय विद्वान्हरूले अनन्तलिङ्गेश्वरको अभिलेखलाई व्याख्या गर्ने क्रममा "हंसगृहद्रङ्ग" नामको तत्कालीन प्रसिद्ध शहर अनन्तलिङ्गेश्वरकै छेउछाउँमा थियो भनेका छन् । तर अभिलेखले यो कुरा किटान साथ नबोलेको र भौगोलिक एवं प्राकृतिक स्थितिलाई दृष्टिगत गर्दा पनि त्यहाँ हंसगृहद्रङ्ग नामक शहर नरहेको र नभएको स्पष्ट अनुमान गर्न सकिन्छ । अनन्तलिङ्गेश्वर आसपासमा हंसगृहद्रङ्ग जस्तो विकसित शहरको भग्नावशेष पनि कुतै देखिँदैन । त्यसैले स्पष्ट छ हंसगृहद्रङ्ग नामक विकसित शहर त्यस भेगमा थिएन जहाँ त्यो नाउँ उल्लेख भएको अभिलेख प्राप्त भयो ।

हंसगृहद्रङ्ग के र कहाँ थियो भन्नु भन्दा पहिले 'द्रङ्ग'

शब्दको बारेमा विचार गरौं । शब्दकोषमा द्रङ्गको अर्थ किटानसाथ नखुले पनि विभिन्न विद्वान्हरूको व्याख्यानूसार 'द्रङ्ग' एउटा विकसित बस्ती हो जसले प्रशासनिक अधिकार पाएको हुन्छ । यसमा मेरो पनि सहमति छ । तर कस्तो शहर भने आसपासका स-साना गाउँहरूलाई प्रशासनिक रूपमा अधीन गर्ने बस्तीलाई द्रङ्ग भनिन्छ । यस हिसाबले विचार गर्दा द्रङ्ग एउटा ग्रामीण इलाका सहितको नगर हो । त्यसबखतका अभिलेखलाई हेर्दा ग्राम, तल र द्रङ्गका सीमा समयानुसार परिवर्तित भइरहेका देखिन्छन् । कुनै राजाको समयमा निश्चित सीमा र बस्तीले पाएको हैसियत, अर्को राजाको समयमा थाभिने, गुम्ने र परिवर्तन हुने कार्य पनि जारी रहेको देखिन्छ । वर्तमान भक्तपुर वा भादगाउँ शहरको नेवारी नाम 'ख्वप' हो । यस बस्तीलाई लिच्छविकालमा खुपुडग्राम खुलप्रिङ्गग्राम, खोप्रिङ्गग्राम, माखोदुलु र माखोप्रिङ्गद्रङ्ग आदि भनिन्थ्यो । यसरी नाम मात्र परिवर्तन भएका होइनन् कि समयानुसार प्रशासनिक अधिकार र सीमा समेत फेरबदल भएका भेटिन्छन् ।

त्यसैले लिच्छविकालमा जति पनि बस्तीहरू वा गाउँ तथा शहरहरू थिए ती सबैजसो उजाडिएका वा लोप भइसकेका छैनन् । कुनै न कुनै रूपमा आफ्नो अस्तित्वलाई दर्शाई नै रहेका छन्, जस्तै कुर्पासी ग्राम = खोपासी, एतडग्राम = यडवहाल (पाटन), कोलीग्राम = कान्तिपुर, लप्रिङ्ग ग्राम = लुभु, पाँगु = पाँगा, चुस्तुड ग्राम = टिस्तुड, नुपुन ग्राम = नैकाप, सत्वौमालम्बा = सतुंगल, शितटी ग्राम = सीतापाइला, थंसम्पिमा = थानकोट, थम्बु ग्राम = थैव, लेवन्ती ग्राम = लेले र बुगायुमी ग्राम - बुङ्मती आदि ।

यी माथिका उदाहरणले स्पष्ट गरेको छ कि लिच्छविकालका सबैजसो बस्ती वर्तमानमा पनि अस्तित्वमै रहेका छन् । त्यसैले हंसगृहद्रङ्गलाई संकेत गर्ने नाउँ पनि वर्तमान काठमाडौं उपत्यकामा नहोला भन्नु सकिन्छ । यस दृष्टिकोणबाट विचार गर्दा हंसगृहद्रङ्ग उपत्यकाको केन्द्रभागमा आवस्थित हुनपर्छ । प्राप्त भएको अभिलेखको आधारमा विचार गर्दा पनि उपत्यकाका द्रङ्गहरूमा हंसगृहद्रङ्ग प्रमुख थियो । अभिलेखहरूमा उल्लेखित द्रङ्गहरूको अवस्थितिलाई